

בחומר ביד היוצר

מעשי חכמים בספרות חז"ל

עמרם טרופר

עמרם טרופר

כחומר ביד היוצר

מעשי חכמים בספרות חז"ל

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' עמנואל אטקס (יו"ר), פרופ' דוד אסף, פרופ' אלימלך הורוביץ, פרופ' יפעת וייס,
פרופ' מוטי זלקין, מר יחזקאל חובב, מר צבי יקותיאל, פרופ' מוטי גולני

מרכז המערכת: מעין אבינרי־רבהון

עריכה לשונית: מילי נאור

הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות
אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, הפקולטה למדעי הרוח והחברה

על העטיפה: איור מהגדת ברצלונה, לונדון, הספרייה הבריטית.

© The British Library Board, The Barcelona Haggadah, Add. 14761, f. 31v

מסת"ב 978-965-227-285-0

מספר קטלוגי 185-609

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשע"א

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

כולם בירושלים

לְהוֹרִי

‘ממעטי דברים ומרבי תפארת’
(ביאליק)

תוכן העניינים

9	הקדמה
11	מבוא
27	פרק ראשון: כל הקודם זוכה?
46	פרק שני: 'ובלכתך בדרך': דרכם של בית הלל
67	פרק שלישי: 'אהב שלום ורודף שלום': על גרים, כוהנים ומה שביניהם
89	פרק רביעי: 'המקדיח תבשילו ברבים': על גיחזי וישו הנוצרי
111	פרק חמישי: מהלכה לאגדה: התהוות סיפור מותו של ר' עקיבא על קידוש השם
155	פרק שישי: 'דהכל צריכין לְמַרִי חֲטִי'א': היכן ומתי?
193	סוף דבר
195	נספח ראשון: על הצלת בתו של ר' חנינא בן תרדיון ומעשה ברוריה של רש"י
208	נספח שני: על מעשה ר' עקיבא וטורנוסרופוס ומעשה ר' יהודה והמטרונה
212	נספח שלישי: 'שמח בתורתו ונתעצב במיתתו': על תורה ושכרה
231	קיצורים ביבליוגרפיים
255	מפתחות

הקדמה

כחומר ביד היוצר: מעשי חכמים בספרות חז"ל נועד להוסיף נדבך להבנת תהליך ההתהוות של מעשי חכמים. על פי גישה חדשה בחקר מעשי חכמים, הספר חוקר שישה סיפורים ושואף לחשוף את חומרי הגלם הספרותיים ששימשו את יוצריהם בעת יצירת סיפוריהם – את ה'חומר ביד היוצר'. מגמת הספר היא להמחיש שמעשי חכמים לא בהכרח מדווחים על אירועים היסטוריים, מחד גיסא, אך מאידך גיסא, הם גם לא נוצרו יש מאין כיצירות עצמאיות וסגורות. כל מעשה הוא פסיפס ספרותי שחומר ספרותי מגוון שולב בו וגויס בידי יוצר המעשה למטרותיו הרטריות והספרותיות.

כתיבת הספר הזה והמחקר שקדם לו התפרשו על פני שנים מספר, שנים שבהן עיוני הבשילו ונוסחו. במשך תקופה זו זכיתי לעזרתם של רבים, וחובה נעימה לי להכיר להם תודה.

חלק מעיוני הספר התהוו במסכת השיעורים שהעברתי באוניברסיטת בן-גוריון, וברצוני להודות לסטודנטים שהקשיבו לשיעורי ובחנו את טיעוניי. חויית ההוראה לימדה אותי שכל מי שלבו חפץ יכול להתעשר מקריאת ספרות חז"ל ומלימוד ההיסטוריה של התקופה. לכן השתדלתי לכתוב את הספר בשפה ובסגנון השווים לכל נפש.

שלושה מפרקי הספר מבוססים על הרצאות שהעברתי בהזדמנויות שונות: הפרק השני מבוסס על הרצאתי בכנס השנתי ה-29 של המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה על שם מרטין (זוס) באוניברסיטת בר-אילן בדצמבר 2008, שהוקדש לפרופ' זאב ספראי במלאות לו ששים שנה. הפרק השלישי מבוסס על הרצאתי בכנס השנתי ה-40 של The Association for Jewish Studies, שהתקיים גם הוא בדצמבר 2008, והפרק הרביעי מבוסס על הרצאה שנשאתי בבית אבי-חי בירושלים במאי 2009. אני מודה לכל אחד מהמוסדות האלה על שאפשר לי להציג את תורת, ולקהל המאזינים המשכיל שזכיתי ממנו לתגובות מחכימות.

הקוראים האנונימיים של מרכז זלמן שזר העירו הערות חשובות על כתב היד של הספר; ד"ר אברהם מתתיהו פוס, זכרו לברכה, מסר לי ביקורת מלומדת על הפרק הרביעי, וד"ר אברהם וולפיש – על הפרק השני. אני מקווה שהצלחתי לרדת לסוף דעתם של כל הקוראים ולשפר את הספר לאור דבריהם. לבקשתי, ד"ר יהודא גלינסקי קרא ובחן את כל הספר לעומקו. ברצוני להודות לו מקרב לבי על שנענה למשימה זו ומילא אותה באופן יסודי ומקיף.

הקדמה

מרכז זלמן שזר ראה לנכון להוציא את הספר לאור. אני מודה להוצאה לא רק על נכונותה להוציא את הספר לאור, אלא גם על כל מה שעשתה כדי להפוך את כתב היד הגולמי לספר הסופי המוצג לפני הקוראים. אני חב תודה למנכ"ל מרכז זלמן שזר מר צבי יקותיאל, למזכירת מערכת הפרסומים הגברת מעין אבינרי-רבהון, ולעורך והמביא לבית הדפוס מר יחזקאל חובב, על שהובילו את תהליך הפקת הספר מתחילתו ועד סופו. תודתי המיוחדת נתונה לעורכת הלשון, הגברת מילי נאור, שהיטיבה את הניסוח הסופי בחן ובשכל טוב.

מראשית דרכי בכתיבת הספר ועד היום אני זוכה ליהנות משני בתים אקדמיים: המחלקה להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת בן-גוריון והספרייה הלאומית בירושלים. בשניהם אני מתעשר מדעותיהם של חברים ועמיתים, שאני דן עמם בסוגיות המחקריות הקרובות ללבי. שני המקומות האלו נתברכו בצוות מיומן, מקצועי ומסור: הצוות המנהלי של המחלקה להיסטוריה של עם ישראל והספרנים והספרניות של הספרייה הלאומית. אני אסיר תודה לצוותים האלו, הן על עזרתם המעשית הן על נעימות הליכותיהם.

תמיכה בלא לאות ועידוד בלא גבול אני מוצא בביתי ובחיק משפחתי. הוריי והוריה של רעייתי עוטפים את משפחתנו באהבה אינסופית ומעודדים את בני המשפחה להגשים את חלומותיהם ולתת ביטוי לשאיפותיהם. ילדינו ממלאים את ביתנו בחום ובשמחה, ואני שואב מהם השראה וכות. רעייתי אלישבע קראה את הספר כולו והעירה עליו הערות מרובות הקשורות הן לתוכנו, הן לסגנונו. אהבתי אהבת עולם, והספר שלי – שלה הוא.

מבוא

הספר 'כחומר ביד היוצר': מעשי חכמים בספרות חז"ל נועד לשפוך אור על תהליך ההתהוות של סיפורי חכמים בספרות חז"ל. כל פרק מתמקד במעשה חכמים אחר, ושואף לשרטט את הרקע הספרותי שלו ולהצביע על מקורות ההשראה שתזמו לגיבוש הסיפור ולעיצובו. אין נושא אחד ויחיד המשותף לכל פרקי הספר. הסיפורים הנידונים בו עוסקים בנושאים שונים ומגוונים: פולחן המקדש, קרית שמע, שמעיה ואבטליון בירושלים, ייסוד הנצרות, קידוש השם ותולדות ישיבת פומבדיתא. המאחד את פרקי הספר אינו תמה מחשבתית או תחום הלכתי, אלא גישה מחקרית. גיוון הסיפורים עשוי להפתיע בספר שדן בנושא מחשבתי או הלכתי, אך הוא טבעי ומתבקש בספר שנועד להדגים גישה מחקרית ולהמחישה, משום שהוא מבליט את תוקף הגישה ואת היקפה הרחב. דרך העיון בהתהוותם של שישה מעשי חכמים ברצוני לשפוך אור חדש על הסוגה הספרותית לגוניה: על אגדות ומעשים הלכתיים, על סיפורים תנאיים ואמוראיים, ועל סיפורי ארץ ישראל וסיפורי בבל.

בספר זה אני שואף לחשוף את חומרי הגלם הספרותיים ששימשו את המחברים ואת העורכים של ספרות חז"ל בעת יצירת סיפוריהם; את החומר ביד היוצר. המגמה בששת פרקי הספר היא להצביע על המקורות הקדומים שמהם ינקו יוצרי הסיפורים חומרי בנייה ספרותיים, ולעתים אפילו את עצם ההשראה לחבר את הסיפור. החומר הספרותי הקדום כולל סיפורים שלמים ושברי סיפורים, מטבעות לשון ועלילות, מוטיבים ספרותיים ותבניות ספרותיות, מושגים מחשבתיים ושיטות הלכתיות – את כולם גייסו היוצרים למטרותיהם הרטריות והספרותיות. לפי גישתנו, מחד גיסא, ששת הסיפורים אינם משקפים אירועים היסטוריים, אך מאידך גיסא, הם גם אינם יצירות יש מאין; כל סיפור הוא פסיפס משוכלל המורכב מאבנים רבות, בגדלים שונים ובצבעים מגוונים.¹

1 דימוי הפסיפס בהקשר הנוכחי מזכיר את ניסוחה של ג'וליה קריסטבה בהסבירה את הביטוי 'בין-טקסטואליות', שטבעה (ראו קריסטבה, תשוקה, עמ' 66). מאז חוקרים מפרשים את המושג 'בין-טקסטואליות' בכל מיני דרכים (ראו קלייטון, דמויות, עמ' 3–4). רבים משתמשים בו כדי להתייחס, בין היתר, לתופעות שיידונו להלן (ראו לדוגמה אי-דיי, ירמיהו, עמ' 259; נוגלסקי, בין-טקסטואליות, עמ' 102–103; שורס, בין-טקסטואליות, עמ' 45; פרידמן, הרפתקאות רב כהנא, עמ' 247–248; ליטווק, הדים, עמ' 48–55; הילברד, בין-טקסטואליות, עמ' 10–20). ברם, ישנם חוקרי ספרות שרואים במושג 'בין-טקסטואליות' מושג סינכרוני בלבד, שאינו קשור לתהליך התהוותן של יצירות ספרותיות (ראו לדוגמה בויראין, בין-טקסטואליות, עמ' 135, הערה

תפקידו של היוצר היה לבנות ולהרכיב את הפסיפס, לבחור את חומרי הגלם הספרותיים ולעבדם בסיפור שמעביר מסר חד שהנו רלוונטי לקהל היעד שלו. במהלך הספר אני מבקש לאתר את אבני הפסיפס שמרכיבות כל יצירה, לחשוף את המקורות שתורמו לגיבוש כל סיפור, ולפענח כיצד שולבו יחדיו בתהליך ההתהוות.

*

בחשיפת התהוותם של מעשי חכמים עוברת כחוט השני לאורך הספר כולו גישה חדשה יחסית בחקר סיפורי חכמים, ודומני שעוד לא הוקדש לה ספר שלם. הגישה מסתמכת ברובה על מתודות מחקריות מסורתיות ומקובלות כמו ביקורת הנוסח, ביקורת מקורות, גילוי השפעות, איתור אלוזיות והבחנה בהדים ספרותיים; אבל למרות הכלים המסורתיים, יישום הגישה לחקר מעשי חכמים הוא כאמור תופעה חדשה יחסית. תלמידי חכמים רבים התעניינו והעמיקו בספרות חז"ל מאז תקופת התלמוד. החקר המדעי של הספרות אמנם התחיל כבר לפני כמאתיים שנה, אבל העיון בהתהוותם של סיפורי חכמים החל להתפתח רק בעשורים האחרונים. הדורות הקודמים לא התעמקו בהתהוות הספרותית של סיפורי חכמים, ולרוב אף לא דנו בה משום שהם פעלו על פי הנחות יסוד שלא השאירו פתח לשאלת ההתהוות הספרותית. הנחותינו היום שונות מאלו של דורות העבר. כדי להסביר את היסודות המחקריים של ההנחות החדשות, נסקור בקצרה ובאופן סכמטי בלבד את ההיסטוריה של חקר מעשי חכמים שבספרות חז"ל.

את תולדות המחקר של מעשי חכמים ברצוני לתאר כרצף של שלוש גישות מחקריות, החופף חלוקה לשלושה שלבים, ברוח תפיסת הדיאלקטיקה ההיסטורית של הגל: שלב התזה, שלב האנטי-תזה ושלב הסינתזה. השלב הראשון, שלב התזה, בא לידי ביטוי בגישה ההיסטורית המסורתית, שאפיינה את עבודת מרבית ההיסטוריונים במשך המאה התשע-עשרה ורוב המאה העשרים.² בשלהי המאה העשרים, בשלב האנטי-תזה, ספגה הגישה המסורתית ביקורת רבה, והיום היא כבר איננה דומיננטית, אך, כפי שנראה להלן, ישנם חוקרים שעדיין מבקשים לפתחה ולשכללה. בשלב השלישי שולבו התובנות של השלב השני עם הראייה ההיסטורית של השלב הראשון לכדי יצירת סינתזה חדשה.

לפי הגישה המסורתית, סיפורי חכמים, הן באגדה הן בהלכה, מתבססים על גרעינים היסטוריים, על תיאורים אמיתיים של מאורעות שהתרחשו במציאות. יוצרי הסיפורים ביקשו לתאר אירועים שראו במו עיניהם, או מסורות אמיתות ששמעו מאחרים. מסד

2; סומר, נביא קורא, עמ' 6-10). היות והספר דן בראש ובראשונה בתהליך ההתהוות ובמישור הדיאלקטי, נמנעתי משימוש בביטוי 'בין-טקסטואליות', שעשוי להתפרש כמושג המוגבל לרובד הסינכרוני בלבד.

2 שמואל ספראי הציג את הגישה באופן ברור מאוד בספרו, ארץ ישראל, עמ' 161-162. ראו גם את הסקירה אצל לוי, ביוגרפיה תלמודית, עמ' 41-47.

הסיפור משקף אפוא מעשה שהיה במציאות, ויש בו גרעין היסטורי. אולם היוצרים התברכו גם בכישורים אמנותיים, שהובילו אותם לקשט את יצירותיהם בעיטורים ספרותיים ואגדיים. אם כן, הגרעינים ההיסטוריים שולבו, ובעצם נטמנו, במעטפות דמיוניות שפיתחו היוצרים סביבם. לפי הגישה המסורתית, המעטפות האלו נתפסות כמכשולים שאפשר ורצוי לעקוף, ומטרת ההיסטוריון היא להסיר את הקליפות הבדויות כדי לחשוף את הגרעינים ההיסטוריים המזוקקים. על פי שיקול דעתו החוקר מסיר מן הסיפור את כל התיאורים שנראים לו בלתי סבירים, כגון פעילות על-טבעית ותיאורים אנכרוניסטיים, ומותיר את התיאורים שעוברים בהצלחה את מבחן הסבירות, כך שמתקבל סיפור המבוסס על גרעין היסטורי, מקורי ואמין.

כשסיפור מופיע במהדורה אחת בלבד, עיקר עבודת ההיסטוריון המסורתי הוא בהסרת הקליפה הספרותית. ברם, כאשר סיפור זוכה למהדורות שונות בחיבורים שונים, ההיסטוריון המסורתי חייב להתמודד עם אתגר נוסף; לפי הגישה המסורתית, מעשי חכמים משקפים אירועים שהתרחשו במציאות, אך לעתים קרובות מהדורות מקבילות מביאות תיאורים שונים ואף סותרים ומנוגדים לאותו אירוע. לכן, קודם שהיסטוריון מסורתי מבקש להסיר את הקליפה הספרותית מהסיפור, הוא מברר את היחס בין מקבילות הסיפור, אם ישנן. חוקרים מסורתיים אמנם מסכימים שבירור היחס בין המקבילות חיוני לשיטתם, אך הם אינם תמימי דעים באשר לדרך הראויה לנתח את המקבילות, ובעצם נחלקים לשני מחנות: לפי מחנה אחד, כל מקבילה נחשבת עד היסטורי עצמאי ואוטנטי, שמספק אשנב אל האמת ההיסטורית. לכן, מכל מקבילה בוחר ההיסטוריון את קטעי האמת ההיסטורית שהוא מאתר על פי שיקול דעתו ושכלו הישר. ההיסטוריון משמיט כל תיאור שאינו עובר את מבחן הסבירות, ולבסוף משלב יחד את כל קטעי האמת שהבחין בהם בשחזורו את הגרעין ההיסטורי; לפי המחנה השני, לא כל מקבילה משמשת עד היסטורי עצמאי ואוטנטי, משום שמקבילות מאוחרות עשויות לפתח ולעבד מקורות קדומים ולהוסיף פרטים וקישוטים ספרותיים. על כן המחנה השני מעדיף לדלות תחילה את הסיפור המקורי מן המהדורה הקדומה ביותר בלבד, או לחלופין, מן המכנה המשותף של כל המקבילות. לאחר שהחוקרים המשתתיכים למחנה השני קובעים את מתווה הסיפור המקורי על פי המהדורה הקדומה ביותר או על פי המכנה המשותף, הם מסירים את מאפייניו הבלתי סבירים וקובעים שהנתר הגרעין ההיסטורי ותיאור אמין של אירוע שהיה.³

3 דוגמה טובה למחלוקת המחקרית הזו אפשר למצוא במחקרים קודמים שניסו להתמודד עם המהדורות השונות של סיפור יציאתו של רבן יוחנן בן זכאי מירושלים בשעת המצור שהטיל אספסיאנוס. בנתחו את המקבילות הדגיש אברהם שליט שוב ושוב את חשיבות המכנה המשותף ('ידיעה זו משותפת לכל המקורות ואין ספק, שעובדה היסטורית לפנינו'; 'כל המקורות תמימי דעים' [נבואותיהם, עמ' תכט]), אבל לאמיתו של דבר, שליט שילב בין המקבילות, ובכך יצר

בשלב השני בתולדות חקר סיפורי חכמים, שלב האנטיטזה, הגישה ההיסטורית המסורתית נדחתה על הסף. השלב הזה מזוהה בעיקר עם שני חוקרים: ג'ייקוב ניוזנר ויונה פרנקל.⁴ בניגוד למרבית קודמיו, שנטו לחשוב שיש בסיס אמין במעשי חכמים, ניוזנר אימץ גישה ספקנית. יתרה מזו, הוא אף ביקש לערער על הגישה ההיסטורית המסורתית. לדוגמה, ניוזנר המחיש והפיץ את הרעיון שמהדורות מאוחרות עיבדו וקישטו סיפורים המוכרים ממקבילות קדומות, ובכך העצים מאוד את הנטייה המחקרית לחשוך באמינותן ההיסטורית של מקבילות מאוחרות. ניוזנר גם טען באופן גורף שעלינו להוכיח במקום להניח את האמינות ההיסטורית של כל מקורות חז"ל, משום שאפילו החיבורים הקדומים ביותר נערכו שנים רבות לאחר האירועים שהם מתארים.⁵ בניגוד לניוזנר, שביקורתו הסתמכה בעיקר על שיקולים חיצוניים לסיפורי החכמים, כמו השוואת מקבילות ומשך הזמן שחלף בין האירוע המתואר לעריכתו, פרנקל דחה את הגישה ההיסטורית המסורתית על סמך מאפייניה הפנימיים של ספרות האגדה.⁶ פרנקל פילס דרך בחקר סיפורי חכמים כאשר הדגים חוזר והדגם את מאפייניה הספרותיים המובהקים של האגדה. מחקריו חשפו והמחישו את אחדות העלילה במעשי חכמים ואת סיווגם כנרטיב דרמטי;⁷ את המתח הפסיכולוגי שעומד במרכז הסיפורים ואת המבנה היפה והמסודר שלהם; את עיצובם הספרותי המשוכלל המורכב מתבניות ברורות, מקטעים דרמטיים ומאירוסים, ואת עיצובם הלשוני המרשים, שמגביר את אופיים הדרמטי; את מטרתיהם החינוכיות והרטריות ואת דרכם להקנות ללומד תובנה חדשה על החיים, או הערכה חדשה של המציאות.⁸ לדעת פרנקל, אופיים הספרותי

סיפור חדש. לעומתו, גדליהו אלון העדיף מסורת אחת בלבד (המסורת של איכה רבתי) מהמסורות האחרות, משום שהאמין ש'מסורת זו קרובה ביותר אל האמת ההיסטורית' (מחקרים, כרך א, עמ' 252).

4 השלב השני, כאמור, מזוהה עם שני החוקרים הנזכרים, ובצדק, משום שהם הבהירו לציבור החוקרים את ההשלכות של הביקורת שלהם על הגישה ההיסטורית המסורתית. אולם אפשר למצוא תובנות ביקורתיות דומות גם בכתבים של עמיתיהם, ואף אצל קודמיהם. ראו את הדיונים וההפניות אצל גדבולט, לקראת השיקום, עמ' 35; בויראין, על הסטטוס, עמ' 462; רובינשטיין, הקשר וסוגה, עמ' 152.

5 ראו לדוגמה ניוזנר, יוחנן בן זכאי; הנ"ל, ביוגרפיה תלמודית, עמ' 1–13. סיכום נאה של תרומתו של ניוזנר נמצא אצל רובינשטיין, סיפורים תלמודיים, עמ' 3–5.

6 ראו רובינשטיין, סיפורים תלמודיים, עמ' 8–9.

7 פרנקל תיאר את הסיפורים כדרמטיים, ואילו רובינשטיין הגדיר את הסוגה באופן מדויק יותר כנרטיב דרמטי. ראו רובינשטיין, סיפורים תלמודיים, עמ' 10, עמ' 302–303, הערה 35. השוואה לדיון של לוינסון בהגדרת הסיפור הדרשני בספרת חז"ל: לוינסון, הסיפור שלא סופר, עמ' 6–13. ראו פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, עמ' 235–285.

המובהק של מעשי חכמים מורה שאין הם נרטיבים היסטוריים בתלבושת ספרותית, אלא הם משתייכים לספרות אמנותית, ספרות מעוצבת ורטורית שכלל לא נועדה לתאר את המציאות ההיסטורית.⁹

לאור השיוך הסוגי של מעשי חכמים לספרות האמנותית-הבדיונית, הגישה ההיסטורית המסורתית מתערערת משום שהיא טעתה בזהוי סוגת הסיפורים: אם מעשי חכמים באו 'להציג את נפשו של האדם ולא לתאר את המציאות',¹⁰ כפי שטען פרנקל, אזי אי אפשר לבדוד גרעינים היסטוריים בספרות אמנותית זו על פי שיקול דעת ושכל ישר בלבד.¹¹ לשון אחר, מעשי חכמים גדושים בסממנים ספרותיים ובדיוניים המאפיינים יצירות אמנות ולא תיאורים היסטוריים מציאותיים, ושיקול דעת ושכל ישר אינם מסוגלים לחשוף גרעין היסטורי ביצירה אמנותית-בדיונית. פרנקל לא שלל את האפשרות שמעשי חכמים רבים אכן הסתמכו על גרעינים היסטוריים, אלא דבריו הבהירו שהכלים המסורתיים שהחוקרים השתמשו בהם לדלות את הגרעין ההיסטורי, שכלם הישר ושיקול דעתם, אינם יכולים לחדור או לעקוף את מסכת הספרות האמנותית. השכל הישר ושיקול הדעת בוחנים את הסבירות שמעשה חכמים יכול היה להתרחש. לכן, מבחן הסבירות אמנם עשוי לשלול את אמינותו ההיסטורית של מעשה חכמים בלתי סביר בעליל, אך הוא אינו יכול ללמד כי מעשה חכמים סביר אכן התרחש במציאות, שהרי גם יצירה פיקטיבית לחלוטין עשויה לעבור את מבחן הסבירות. מעשה חכמים בדיוני לגמרי, כמו רומן, עשוי להתקבל על הדעת ולעבור בהצלחה את מבחן הסבירות, על אף שאין בו שום מידע היסטורי אמין. נמצא כי אין נימוק הגיוני וסביר שאפשר להבחין באמצעותו בין מעשה חכמים שהתבסס על גרעין היסטורי ובין מעשה חכמים פיקטיבי לחלוטין. לכן, כל עוד מדובר בסיפורים אמנותיים ובנרטיב דרמטי, הניסיון לחשוף את גרעינם ההיסטורי על פי שיקול דעת ושכל ישר הוא בגדר ניהוש בעלמא. הבהרת השיוך הסוגי של סיפורי חכמים ערערה על הגישה ההיסטורית המסורתית משום שהכלים המסורתיים לניתוח היסטורי אינם הולמים מקורות אמנותיים-בדיוניים. בו בזמן היא הובילה להכרה באופיים האמנותי העמוק של הסיפורים, ובכך העשירה את מלאכת המחקר בכלים ספרותיים רבים. פרנקל הוכיח שאין לראות במעשה חכמים גרעין היסטורי מרכזי עם קליפות שוליות שנקמו סביבו, אלא כל פרט ופרט בסיפור חיוני להגשמת המטרות הרטוריות והחינוכיות של הסיפור.

*

9 ראו פרנקל, שאלות הרמנויות, עמ' 139–157. ראו גם לוינסון, הסיפור שלא סופר, עמ' 27–18.

10 לוינסון, מבוא, עמ' 1–2 (ראו גם עמ' 28 שם; הנ"ל, גישות ספרותיות, עמ' 203–204).

11 ראו בויארין, ראיות, עמ' 16; גריי, ביוגרפיה ביקורתית.

מן הגישה המחקרית ששלטה בשלב השני משתמע שעלינו לוותר על הניסיון המסורתי לדלות גרעינים היסטוריים ממעשי חכמים. אבל גם כיום ישנה מגמה מחקרית שמבקשת להציל את המפעל ההיסטוריוגרפי המסורתי ולספק לו תשתית מחקרית איתנה. מגמה זו מציעה מדדים שאמורים לחשוף גרעינים היסטוריים בספרות אמנותית ורטורית. מדדים אלה אמורים להפוך את איתור הגרעין ההיסטורי במעשה חכמים מניחוש עיוור להשערה סבירה ומבוססת. ברצוני לסקור הצעות אחדות למדדים כאלו כדי להמחיש עד כמה קשה לחדור או לעקוף את מסכת הספרות האמנותית.

לעומת גישתו הספקנית של ניוזנר, הן לספרות האגדה הן לספרות ההלכה, פרנקל הגביל את הביקורת שלו לספרות האגדה בלבד. את ההשלכות של שיטתו סייג פרנקל באומרו שגם אם הסיפור ההלכתי 'לעיתים קרובות מעוצב מבחינת המבנה והלשון... הוא נשאר ללא ספק ראלי ולא בדיוני'.¹² כלומר, פרנקל טען שלעומת מעשים אגדיים, מעשים הלכתיים הם חומר היסטורי אמין, והם אינם משתייכים לספרות האמנותית-הבדיונית. פרנקל הצדיק את החלוקה הזו בנמקו ש'האירועים ההלכתיים בבתי הדין ובבתי המדרש של תנאים ואמוראים מתוארים בדרך ראליסטית במובהק'.¹³

רק לאחרונה הביא אהרן אופנהיימר טיעון מקביל לטובתה של שיטת האסכולה ההיסטורית, אשר טוענת כי מידת אמינותו ההיסטורית של התלמוד הירושלמי עולה על זו של התלמוד הבבלי. לשיטתו של אופנהיימר, יש לחשוש לאמינות ההיסטורית של המעשים בבבלי כיוון שהבבלי 'נוטה להוסיף למסורות נופך אגדי, הרחבות ועיטורים ספרותיים'; אך היות ו'המליצה והדמיון בתלמוד הבבלי עולים על אלה שבתלמוד הירושלמי', אין לחשוש לאמינות ההיסטורית של המעשים הריאליים של הירושלמי.¹⁴ אופנהיימר אף הוסיף ש'כאשר מדובר בעדויות בעלות צביון פוליטי או ריאלי מובהק',¹⁵ אין טעם לחשוש גם בסיפורי חכמים שבבבלי. כלומר, לעומת פרנקל, שטען לאמינות ההיסטורית במעשים הלכתיים, אופנהיימר הרחיב את היריעה והציע למדוד גם את אמינותם ההיסטורית של מעשים אגדיים על פי מידת צביונם הריאלי והפוליטי.

אולם, היות וסיפור פיקטיבי מובהק עשוי להיעזר בתיאורים ריאליים ופוליטיים, קשה מאוד להבין כיצד צביונו המציאותי או הפוליטי הן של סיפור אגדי הן של סיפור

12 פרנקל, סיפור האגדה, עמ' 366, הערה 3.

13 פרנקל, שם, עמ' 366.

14 אופנהיימר, רבי יהודה הנשיא, עמ' 14–15. ראו גם אפרון, שמעון בן שטח, עמ' 69–70; ספראי, מעשי חכמים, עמ' 209–232; בן-שלום, חסידות וחסידים, עמ' 506; השו"ג גפני, בין בבל לארץ ישראל, עמ' 241–242.

15 אופנהיימר, רבי יהודה הנשיא, עמ' 15.

הלכת¹⁶ מאפשר לנו להבחין בין אמת היסטורית לבדיה אמנותית.¹⁷ כאמור לעיל, מעשה בדיוני לחלוטין עשוי לעבור את מבחן הסבירות לא בפחות הצלחה מתיאור היסטורי אמיתי. לכן, כל עוד מדובר ביצירה אמנותית שעוצבה על פי שיקולים ספרותיים, צבינו הפוליטי או הריאלי אינו יכול לשמש ראיה להיותו מבוסס על גרעין היסטורי.¹⁸ סיפורים ארץ-ישראליים רבים אמנם זכו להרחבה ספרותית בבבל, כפי שציין אופנהיימר, אך פשטותם היחסית של הסיפורים הארץ-ישראליים מעידה רק על סגנונם הספרותי (המאופק), ולא על היותם מקורות היסטוריים אמנים.

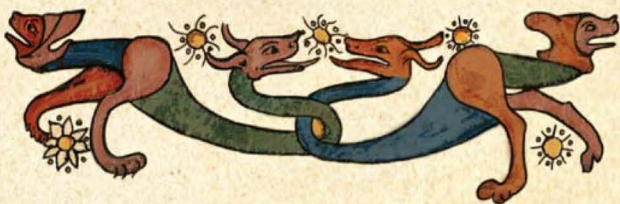
חוקרים אחרים ניסו למדוד את האמינות ההיסטורית הבסיסית של מעשה חכמים בעזרת מקורות אחרים מספרות חז"ל שמתארים מאורע או פרט המופיע במעשה חכמים. היות ואין זה סביר שמחברים שונים חיברו באקראי תיאור זהה של פרט או אירוע, ראו החוקרים האלה בתיאורים המקבילים עדות לקיומה של עובדה היסטורית אותנטית, גרעין היסטורי קדום שעליו נשענו התיאורים הדומים. לפי גישה זו, ככל שמתרבים התיאורים המקבילים, מתחזקת ההשערה שעומד מאחוריהם גרעין היסטורי מקורי ואותנטי. לדוגמה, למרות ההבדלים הרבים בין הסיפורים על ר' עקיבא ואשתו בירושלמי, בבבלי ובאבות דרבי נתן,¹⁹ כל המקורות האלו תמימי דעים שר' עקיבא

16 ראו וימפנהיימר, נרטיבים הלכתיים.

17 כמו כן, היות והשייך הסוגי של מעשי חכמים, ולא רק נטייתם של חז"ל לשנות עובדות ומקורות, מערער את האפשרות לבודד גרעין היסטורי, דומני שאין סיבה להקנות מידת אמינות גבוהה יותר לסיפורים אמנותיים העוסקים במאורעות הסמוכים מאוד לתקופת חיבורם. השוו קלמין, המחקר המודרני, עמ' 197. בהקשר זה ראוי לצטט את דבריה של מארי ביארד (תהלוכת הניצחון, עמ' 40). לאחרונה הבהירה ביארד כי גם בחקר העולם היווני-הרומי ההיסטוריון נתקל בהגבלות דומות: 'We are confronted with what is a common dilemma in studying the ancient world. Some of the information transmitted to us must be inaccurate, even flagrantly so; some of it may well be broadly reliable. But we have few clear criteria (beyond hunch and frankly *a priori* notions of plausibility, compatibility, and coherence) that enable us to distinguish what is "accurate" from what is not' אנחנו נתקלים בבדילה שכיחה בחקר העולם העתיק. חלק מן המידע הנמסר לנו חייב להיות בלתי מדויק, אפילו באופן בוטה; חלק ממנו עשוי להיות אמין ברובו. אבל יש לנו קריטריונים ברורים מעטים [מעבר לניחוש ותפיסות אפריוריות של סבירות, התאמה וקהרנטיות] שמאפשרים לנו להבחין בין מה שמדויק למה שאינו מדויק.

18 ראו ניומן, סגירת המעגל, עמ' 108–109. על מעשה פיקטיבי בעל צביון פוליטי וריאלי מן הירושלמי, ראו הפרק החמישי, להלן. (קלמין הציע כי סיפורים קצרים, החסרים גיזונים אמנותיים ומאפיינים ספרותיים מובהקים, עשויים להיות אמנים יותר מסיפורים ארוכים [המחקר המודרני, עמ' 197], אולם הדיונים להלן בפרק הראשון ובסוף הפרק השני מעלים את האפשרות שאפילו סיפור הלכתי די קצר עשוי להיות בדיוני.)

19 ראו ירושלמי שבת ו, א ז ע"ד; ירושלמי סוטה ט, טז כד ע"ג; בבלי כתובות סב ע"ב; בבלי נדרים נ ע"א; אבות דרבי נתן נוסח א, ו (עמ' 28–30); אבות דרבי נתן נוסח ב, יב (עמ' 29–30).

בחומר ביד היוצר: מעשי חכמים בספרות חז"ל מוסיף נדבך להבנת תהליך התהוותם של מעשי חכמים. הספר מנתח, על פי גישה חדשה, שישה סיפורים בספרות חז"ל ומנסה לחשוף את חומרי הגלם הספרותיים ששימשו את יוצריהם בעת יצירת הסיפורים – את 'החומר ביד היוצר'. ששת הסיפורים עוסקים בנושאים מגוונים: פולחן המקדש, קריאת שמע, שמעיה ואבטליון בירושלים, ייסוד הנצרות, קידוש השם ותולדות ישיבת פומבדיתא. העיון בהם שופך אור חדש על סוגים שונים של מעשי חכמים: על אגדות ומעשים הלכתיים, על סיפורים תנאיים ואמוראיים, ועל סיפורי ארץ ישראל וסיפורי בבל.

בחומר ביד היוצר בא להוכיח שמעשי חכמים אינם מדווחים בהכרח על אירועים היסטוריים אך הם גם לא נוצרו יש מאין. כל מעשה הוא פסיפס ספרותי, ויוצר המעשה שילב בו חומר ספרותי ותרבותי מגוון כדי להציג את מטרותיו הרטרוריות והספרותיות. הספר פותח צוהר לפעילותם הספרותית של היוצרים: מאתר את מקורותיהם וחושף את הרקמה החיה שהשפיעה עליהם. הגישה החדשה שבה נוקט הספר יש בה כדי לשפוך אור על סיפורים רבים אחרים, הן מתקופת חז"ל הן מתקופות שונות ורחוקות.

ד"ר עמרם טרופר הוא מרצה בכיר במחלקה להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. ספרו הראשון הוא: *Wisdom, Politics, and Historiography: Tractate Avot in the Context of the Graeco-Roman Near East*, Oxford University Press, 2004

0 01850000609 5
דאנאקוד 185-609

מחיר מומלץ: 90 ש"ח